

ПРИСВЯЧУЄТЬСЯ МОЇМ СТУДЕНТАМ

*Людських цілей безліч, і не всі вони співмірні,
але всі вічно конкурують одна з одною.*

— ІСАЯ БЕРЛІН

GOD IS NOT ONE

*The Eight Rival Religions
That Run the World—and Why
Their Differences Matter*

Stephen Prothero

HarperOne

An Imprint of HarperCollinsPublishers

СТІВЕН ПРОТЕРО

ВІСІМ РЕЛІГІЙ, ЩО ПАНУЮТЬ У СВІТІ:

чому їхні відмінності мають значення

3-^{тє} видання

З англійської переклав Вячеслав Пунько

Київ
BOOKSHEF
2023

З М І С Т

ВСТУП	7
Розділ 1	
ІСЛАМ	
Шлях покірності	40
Розділ 2	
ХРИСТИЯНСТВО	
Шлях спасіння	93
Розділ 3	
КОНФУЦАНСТВО	
Шлях праведності	143
Розділ 4	
ІНДУЇЗМ	
Шлях відданості	185
Розділ 5	
БУДДИЗМ	
Шлях пробудження	235
Розділ 6	
РЕЛІГІЯ ЙОРУБА	
Шлях взаємозв'язку	279

Розділ 7

ЮДАЇЗМ

Шлях вигнання і повернення

334

Розділ 8

ДАОСИЗМ

Шлях процвітання

382

Розділ 9

КОРОТКЕ ДОПОВНЕННЯ СТОСОВНО АТЕЇЗМУ

Шлях розуму

432

ЗАКЛЮЧНИЙ РОЗДІЛ

451

ПОДЯКИ ВІД АВТОРА

463

ВСТУП

Щонайменше звідтоді, як у 60-х роках ХХ століття у всій Європі та США з'явилися перші паростки контркультури, новими видавалися заяви про те, що всі релігії істинні й прекрасні. Нині це твердження, що вперше з'явилося в статті «Усі релігії однакові» (1795) англійського поета, ілюстратора й проповідника Вільяма Блейка, не просто дивно звучить — воно інтригує¹. Нікому не спадає на думку доводити тотожність різних економічних систем чи політичних режимів. Відмінності між капіталізмом і соціалізмом такі очевидні, що навряд чи варто нагадувати про них як про факт. Те саме стосується і демократії та монархії. Проте вчені продовжують наполягати на тому, що конкурентні релігії, такі як індуїзм та іслам, юдаїзм і християнство, дивним чином виявляються однаковими. І ці погляди підтримує масова культура: не в останню чергу, зокрема, багатомільйонний проект Дена Брауна, а саме франшиза «Код да Вінчі».

Найпопулярніша серед прихильників подібних поглядів метафора: всі великі релігії передбачають сходження на одну й ту саму гору різними стежками. «Зійти на гору життя можливо з будь-якого боку, але на вершині цієї гори стежки сходяться, — пише філософ і релігієзнавець Г'юстон Сміт. — Біля підніжжя,

1 Єдина вціліла копія цієї книги зберігається в Гантінгтонській бібліотеці в Сан-Марино, штат Каліфорнія. В інтернеті її можна знайти за адресою: <http://www.blakearchive.org/exist/blake/archive/work.sq?Workid=arp&java=yes>. Блейк писав: «Подібно до всіх дуже різних людей, всі релігії... мають одне джерело», яке він називав «поетичним генієм». — *Тут і далі прим. автора, якщо не зазн. інше.*

в передгір'ях теологічної, ритуальної та організаційної структури, релігії різняться. Різниця початкових точок зумовлена особливостями й відмінностями культури, історії, географії, суспільного темпераменту... Але за межами цих відмінностей є лише одна мета»¹. Ця думка мала би нас втішати у світі, де конфлікти й насильство з релігійних причин часто видаються реальнішими за Бога. Проте чи так це насправді? Якщо так, то що нас може очікувати на вершині?

Згідно з твердженням Магатми Ганді, «віра в єдиного Бога — це наріжний камінь усіх релігій», значить, до цього єдиного Бога і сходять усі віряни. Та коли йдеться про божественне, одиниця виявляється не єдиним можливим числом релігій. Багато буддистів не вірять у жодного бога, безліч індуїстів вірять у тисячі богів. Ба більше, за характером боги такі різні, що це просто в голові не вкладається. Отже, ким насправді є Бог — воїном, як індуїстська Калі, чи приязним мандрівником, як християнський Ісус? Чи є цей Бог певною особою? Якої він статі — чоловічої, жіночої чи обох одразу? Чи його взагалі неможливо описати?

Як і Ганді, Далай-лама стверджує, що «ключові моменти всіх релігій багато в чому збігаються»². Але, на його думку, релігії світу об'єднує не стільки Бог, скільки Благо — гармонія світу, любов та взаєморозуміння. Їх відома релігієзнавиця Карен Армстронг описує як серцевину кожної релігії. Зрозуміло, традиції світових релігій передбачають і численні етичні норми. Жодна релігія, приміром, не схвалює сексу з рідною матір'ю або бивства рідного брата. Це незрушне правило можна

1 Huston Smith, *The Worlds Religions: Our Great Wisdom Traditions* (New York: HarperSanFrancisco, 1991), 73.

2 Dalai Lama, *An Open Heart: Practicing Compassion in Everyday Life* (Boston: Little, Brown, 2001), 8–9.

побачити не лише в християнській Біблії чи юдейському Талмуді, а й в індуїстських і конфуціанських священних книгах. Але в жодній релігії самі лише етичні норми не сприймаються як причина свого існування. У розумінні юдеїв галаха («закон» або «шлях») містить також ритуали, а десять заповідей починаються з правил поклоніння Богові.

Заради справедливості зазначимо: ті, хто стверджує, буцімто релігії світу єдині, не заперечують факту розбіжностей у деталях. Вочевидь, християни не здійснюють паломництв до Мекки, а мусульмани не практикують хрещення. Г'юстон Сміт визнає, що шляхи релігій розходяться «в передгір'ях» догм, обрядів та інституцій¹. Тобто стверджувати, що всі релігії однакові, — не значить заперечувати різницю між буддистами, які не вірять у бога, юдеями, які вірять у єдиного Бога, та індуїстами, які вірять у багатьох богів. Це означає стверджувати, що математика божественності є суттю «передгір'їв». Не мають значення суперечки про те, чи має Бог тіло (мормони кажуть, що має, мусульмани — що ні), чи мають люди душу (індуїсти говорять, що так, а буддисти — ні), адже, як пише Свамі Шивананда, «основи або сутність усіх релігій однакові. Релігії різняться лише в несуттєвому»².

Ця думка чудова й водночас небезпечна, помилкова та навіть блюзнірська. Упродовж життя більш ніж цілого покоління ми кролячою ногою пробіралися за вченими й гуру до уявного світу, де всі боги однакові. Це прийняття бажаного за дійсність почасти пояснюється цілком зрозумілим неприйняттям ексклюзивістських місіонерських поглядів, згідно з якими до раю або на небеса

1 Smith, *World's Religions*, 73. — «Ті, хто обходять гору, намагаються повести інших своїм шляхом, а не через вершину», — додає Сміт.

2 Swami Sivananda, "The Unity That Underlies All Religions," <http://www.dlshq.org/religions/unirel.htm>.

потрапите лише ви чи подібні до вас особи. Протягом більшої частини своєї історії люди бачили, що релігійно-конкуренти значно поступаються їхній, практикують беззмістовні ритуали, демонструють фальшиві чудеса та розповсюджують міфи-вигадки. У XVIII столітті, в Епоху Просвітництва, популярними були ідеали релігійної толерантності, і нам, без сумніву, це полегшило життя. Проте ідея релігійної єдності все одно залишається лише бажаною, і з її допомогою забезпечити людству спокій поки що не вдалося. Навпаки, через це наївне теологічне мислення (назвімо його «богомисленням») світ став небезпечнішим, адже ми перестали зважати на релігійні конфлікти, які скрізь створюють загрози. Нам час вибратися з кролячої нори й повернутися до дійсності.

Прихильники теорії релігійно-конкурентів об'єднуються в питаннях етики, але рішуче розходяться в питаннях доктрин, обрядів, міфології, досвіду й закону. Ці відмінності можуть не мати значення для містиків або релігійних філософів, однак для простих вірян вони важливі. Мусульмани не вважають несуттєвим паломництво до Мекки, яке називають «хадж». Навпаки, його зараховують до п'яти стовпів ісламу. Католики не погоджуються з тим, що хрещення є несуттєвим. Насправді вони, так само як і решта християн, вважають хрещення одним із семи таїнств. Проте подібні відмінності не просто мають певне значення для тих, хто сповідує ту чи ту релігію, — вони безпосередньо впливають на реальний світ. Через них, наприклад, люди відмовляються вступати в шлюб із мусульманином або індуїсткою. А в деяких випадках релігійні відмінності спонукають вірян вести війни і вбивати.

Одне з призначень мантри «всі релігії однакові» полягає в тому, щоб зупинити ці війни та вбивства. Ба-

гато кому видається спокусливою можливість вдавати, нібито великі релігії становлять одну велику, дружну, щасливу сім'ю. Але хоч з якими добрими намірами не поширювалися б ці сентименти, з етичного погляду їх не можна назвати достовірними. Бог не один. Віра в єдність релігій — це лише віра (можливо, навіть фундаменталістського спрямування). А те, що приводить нас до цієї віри, — плід гіперактивної уяви.

АЛЕРГІЯ НА ДИСКУСІЮ

Одна з причин нашого бажання пробиратися кролячою норкою на поклик фантазій про релігійну єдність — незручності, до яких призводять постійні суперечки. Коли йдеться про релігію, ми особливо прагнемо згоди. У період викладання в Бостонському університеті неабияких зусиль мені вартувала організація дискусії, яка завжди проводилася ввічливо. Моїм студентам легко давалася «ввічливість», а на «дискусію» в них виникала алергічна реакція. Вони вважали суперечки виявом невихованості й навіть у колі друзів намагалися будь-що їх уникати. Охоче обговорювали переваги останнього фільму братів Коен чи альбому гурту *U2*, але не мали жодного бажання висловлювати свої погляди практично з усіх інших питань. Коли доходить до питань релігії, американська молодь вірогідніше користуватиметься висловом «мені здається», ніж «я вважаю» або (боронь Боже) «я переконаний».

В юдейській традиції розрізняють суперечки заради перемоги (безглузді) й «суперечки в ім'я Бога» (справді того варті)¹. Сьогодні Захід поглинають суперечки по

1 See Reuven Firestone, "Argue, for God's Sake — or, a Jewish Argument for Argument," *Journal of Ecumenical Studies* 39, no. 1–2 (2002): 47–57.

радіо, на телебаченні, в інтернеті, але майже завжди вони точаться не заради істини, а заради рейтингів, самореклами або й з обох причин одночасно. Тож ми не бажаємо сперечатися на користь інших, а коли сперечаються інші, не бачимо в цьому нічого гідного. Ідея релігійної толерантності трансформувалася в гамівну сорочку релігійної згоди.

Але глибоко в душі ми знаємо, що релігії світу відрізняються одна від одної. Як стверджував мій колега Адам Селігман, ідея релігійної толерантності передбачає відмінності, бо як може йтися про толерантність до чужої релігії, якщо вона, по суті, нічим не відрізняється від твоєї?¹ Ми вдаємо, що відмінності несуттєві, тому що так відчуваємося впевненіше, справляємо враження людей високої моралі. Однак від ідей про «однаковість» світових релігій наш світ не стає безпечнішим. Як і решта форм невігластва, ці твердження, навпаки, додають небезпек. Якщо ми справді чогось потребуємо на цій несамовито релігійній планеті, то це реалістичного погляду на сфери конфліктів релігій та сфери, де ці релігії можуть співпрацювати. Новий підхід до цієї теми може вселяти страх. Але світ такий, яким він є. Тому «толерантність» і «повага» залишатимуться безглуздими словами доти, поки ми не дізнаємося, стосовно кого саме маємо виявляти толерантність чи повагу.

1 Adam B. Seligman, "Tolerance, Tradition and Modernity," *Cardozo Law Review* 24, no. 4 (2003): 1645–56. — Крім написання соціологічних статей із цієї теми, Селігман веде проект «Толерантність» і керує Міжнародною літньою школою релігій і суспільного життя (<http://www.issrpl.org>).

ВДАВАНИЙ ПЛЮРАЛІЗМ

Книга Г'юстона Сміта «Релігії світу» розпродана накладом понад два мільйони примірників звідтоді, як її було вперше видано 1958 року під назвою «Релігії людства». Одна з причин успіху книги — серйозна й щира теза Сміта щодо принципової спільності світових релігій. Він наголошує на вічних ідеалах, які називає «нашими традиціями мудрості», приділяє основну увагу духовному досвідові й зводить до мінімуму згадування історичних фактів, інституційних реалій і ритуалів. Сміт наводить як приклад видатних сподвижників релігій, наприклад, таких містиків, як аль-Газалі в ісламі, святий Хуан де ла Крус у християнстві та Чжуан-цзи в даосизмі. За його власним зізнанням, він пише про «релігії в ліпшому вияві», демонструє їхній «світлий бік» замість вивішування на загальний огляд брудної білизни, ставить їх філософію і теологію «натхнення» вище за війни та суперечки. Сміт говорить із позицій співчуття, використовуючи американські ідіоми оптимізму та надії. Коли йдеться про релігію, на думку Сміта, справи «посуваються трохи ліпше, ніж може здатися на перший погляд»¹.

Понад півстоліття тому, коли Сміт написав ці слова, вони зіграли на почуттях людей саме так, як і було заплановано. Після Другої світової війни та голокосту прибічники того, що згодом стало відоме як юдео-християнська традиція, починали розглядати протестантизм, католицизм і юдаїзм як три рівноправні вияви однієї загальної віри. Тим часом шанувальники «Вічної філософії» Олдоса Гакслі (1945) і «Тисячолікого героя»²

1 Smith, *World's Religions*, 5, 388–89.

2 Див.: Кемпбелл Дж. Тисячолікий герой / Дж. Кемпбелл; пер. з англ. О. Мокровського. — Львів: Terra Incognita, 2020. — *Прим. наук. ред.*

Джозефа Кемпбелла (1949) засуджували усталену схильність людей ділити світові релігії на дві категорії: помилкові, тобто чужі, та власну. Як стверджували вони, релігії світу — це різні стежки, що ведуть до вершини однієї гори. Або, як висловився Свами Шивананда, «Коран, Авеста чи Біблія тією самою мірою священні, як і Багавадгіта... вірування в Агура Мазду, Ішвару, Аллага, Ягве — адже все це різні імена одного Бога»¹. Сьогодні цей підхід — нова ортодоксальність, закріплена в бестселерах Карен Армстронг і телевізійних інтерв'ю Білла Моєрса з Джозефом Кемпбеллом, Г'юстоном Смітом та іншими видатними прихильниками «вічної філософії».

Ця теза про «вічну філософію» може здатися цілком плюралістичною, але тільки на перший погляд. Католицького богослова Карла Ранера справедливо розкритикували за його теорію, згідно з якою безліч буддистів, індуїстів та юдеїв насправді є «анонімними християнами», які в майбутньому потраплять на небеса. Консервативні католики вважають цю теорію образливою для їхнього давнього переконання в тому, що «поза церквою немає спасіння». Але ліберали так само засуджують учення Ранера за поблажливість, на їхню думку, притаманну йому. «Ніде в світі, — пише католицький богослов Ганс Кюнг, — годі й шукати істинного юдея, мусульманина чи атеїста, який не вважав би зухвалою заяву про те, що він є «анонімним християнином»².

Однак зухвалими є й прихильники «вічної філософії». Вони теж приписують своїй традиції сторонніх людей усупереч їхній волі. Коли гуру Гакслі, Свами Прабхавананда, сказав, що всі релігії ведуть до Бога, він мав на увазі інду-

1 Sivananda, "Unity That Underlies All Religions."

2 Hans Kung, *On Being a Christian*, trans. Edward Quinn (Garden City, NY: Doubleday, 1976), 98.

їстського Бога. І коли мої студенти-індуїсти цитують бога Кришну з «Бгаґавадгіти» (4:11) — «Як люди приходять до мене, так Я їх і вшаную»¹ — істина, яку вони там бачать, є індуїстською істиною. Всього за кілька кварталів від мого офісу розташовується Товариство Веданти. Його будівля дуже нагадує церкви основного напрямку протестантизму, але перед ним розставлені зображення індуїстських богів, а в самому приміщенні зберігаються символи світових релігій: ісламські зірка й півмісяць, буддистське колесо Дгарми, християнський хрест, юдейська зірка Давида. Коли мій друг Свами Т'ягананда, який керує Товариством, стверджує, що всі релігії єдині, він висловлюється як вірянин, сповнений надії. Коли про те, що всі релігії єдині, каже Г'юстон Сміт, він висловлюється тією самою мовою.

Я можу зрозуміти суть їхньої діяльності. Вони не описують світ, а уявляють його наново. Розраховують на те, що їхні надії пробудять в нас братські почуття. Перед загрозою релігійного фанатизму і кровопролиття як у минулому, так і сьогодні ми не можемо не прагнути таких видінь і такої надії. Проте нам слід розуміти, чим вони є, не плутати ні того, ні того з ясним і чітким аналізом. Маємо визнати, що бувають ситуації, в яких нерозуміння відмінностей між, скажімо, сунізмом і шийзмом підсилює, а не послаблює конфлікти чи породжує насильство. На жаль, ми живемо у світі, де релігія з однаковою ймовірністю здатна як підірвати бомбу, так і знешкодити її. І якщо нам необхідний ідеалізм — ми ще більше потребуємо реалізму. Потрібно зрозуміти релігійних людей такими, якими вони є, не лише в ліпшому їхньому вияві, а й у гіршому. Мусимо згадувати не лише про архітектуру, що вселяє побожний трепет і шляхетний містицизм, а й про фанатизм, а також про терористів-смертників.

1 Переклад Дмитра Бурби. — *Прим. наук. ред.*

РЕЛІГІЯ МАЄ ЗНАЧЕННЯ

Одне з вирішальних питань нашого часу полягає ось у чому: чи справді у світових релігій більше спільного, ніж відмінного? Донедавна більшість соціологів були впевнені, що релігії зникають, що з розвитком індустріалізації та модернізації вони ставатимуть дедалі ближчими до реального життя. На сьогодні релігія таки потроху втрачає свої позиції в багатьох західно-європейських країнах. Але за статистикою понад дев'ять із кожних десяти американців все ж вірять у Бога. А за винятком згаданої вище Західної Європи, решті світу так само притаманна релігійність. У Латинській Америці, Африці й Азії релігія має значення для християн, які славлять Ісуса після народження дитини, для мусульман, які звертаються до Аллага по розраду, коли дізнаються, що хворі на рак, і для індуїстів, які просять у богині Лакшмі здоров'я, багатства й мудрості. Релігія відіграє істотну роль і в житті Західної Європи, де властиве католицизму ставлення, наприклад, до жінки й тіла продовжує впливати на повсякденне життя Іспанії та Італії, де заклик до молитви по п'ять разів на день звучить у мечетях від Амстердама до Парижа й Берліна.

Проте релігія — не просто приватна справа. Вона має значення на соціальному, економічному, політичному та військовому рівнях. Релігія, може, й не вергає гори, але вона є однією з головних рушійних сил світової політики. Вона визначає хід виборів і в США, де приблизно половина американців стверджують, що не голосували б за атеїста, і в Індії, де рух «хіндутви» («індуїстськість») став місцевим варіантом американського руху правих християн. Релігія впливає і на економіку. Прочани, які летять до Мекки та Єрусалима, щороку інвестують мільярди доларів у економіку Саудівської Аравії та

Ізраїлю. Щорічний дохід від продажів Біблії у США становить приблизно 500 мільйонів доларів, обіг коштів у мусульманських банках сягає трильйона доларів¹.

Світову історію часто викладають так, ніби релігія не відіграла в ній якоїсь, бодай хоча б трохи помітної ролі. Іспанці завоювали Нову Іспанію заради золота, британці прибули до Нової Англії, щоб ловити рибу. Велика французька революція жодним чином не стосувалася католицизму, рух за громадянські права в США мав цілком гуманістичну мету. Але навіть якщо релігія видається вам позбавленою сенсу, необхідно шукати в ній сенс, аби зрозуміти світ.

У самому лишень ХХІ столітті релігія знищила Баміанські статуї Будди в Афганістані й вежі-близнюки в Нью-Йорку. Вона так само розпалила громадянську війну на Шрі-Ланці та в Дарфурі. Вона чинила опір коаліційним військам в Іраку. У багатьох країнах релігія має вагомe значення у визначенні того, що людям їсти, а також за яких обставин брати шлюб і розлучатися. Релігійне суперництво або повільно кипить, або википає у М'янмі, Уганді, Судані та Курдистані. Боротьба в Єрусалимі й на Близькому Сході має так само релігійний характер, як економічний і політичний. Індуїзм і буддизм слугували за головні мотиваційні чинники в громадянських війнах, що точилися впродовж десятиліть. Ще не так давно вони роздирали Шрі-Ланку. Релігія залишається головним мотиватором у Кашмірі, де дві ядерні держави, переважно індуїстська Індія та переважно мусульманський Пакистан, ніяк не можуть вирішити давню територіальну суперечку з помітним релігійним відтінком. Догма «всі релігії єдині» не допоможе нам ні на крок просунутися шляхом розуміння цієї боротьби.

1 Tracy McNicoll, "Courting Islamic Cash in France," *Newsweek*, September 21, 2009, 12.

ТОКСИН І ТОНІК

Початок ХХІ століття в Європі й США ознаменувався виходом у світ десятків бестселерів, написаних так званими новими атеїстами. Такі автори, як Річард Докінз, Сем Гарріс, Деніел Деннет, Крістофер Гітченс і Мішель Онфре, проповідували свою версію «богомислення», наслідуючи прихильників «вічної філософії»; вони «саджали всі релігії в один човен». Проте ці автори бачать самі лишень гріхи, що об'єднують великі релігії, — одну й ту саму дурість, одне й те саме пригнічення. Вони пропонують озирнутися на хрестові походи, 11 вересня і всі релігійні конфлікти в проміжку між цими подіями. Придивитися до потворної спадщини сексистських (таких, що пригнічують сексуальність) писань. Нові атеїсти кажуть, що релігія небезпечна для вашого здоров'я і токсична для суспільства.

Зрозуміло, що релігія існує не у вакуумі. Практикувати релігію можна з таким самим успіхом, як і говорити будь-якою мовою. Тому узагальнення, що стосуються комплексного впливу релігії, належать до особливо небезпечної категорії. Але головна теза «нових атеїстів», без сумніву, правильна: релігія справді є однією з найпотужніших сил зла в світовій історії. Однак релігія — це ще й одна з найбільших сил добра. Релігії залишили жахливий слід всілякими темними діяннями, але водночас вони володіють достатньою силою, щоб сказати «ні» злу та вульгарності. Так, релігія породила інквізицію. А в не надто віддалені часи вона спричинила вбивства президента Єгипту Анвара Садата ісламськими екстремістами, прем'єр-міністра Ізраїлю — озброєним юдеєм, прем'єр-міністра Індії Індіри Ганді — охоронцями-сикхами. Але водночас саме релігія сприяла скасуванню рабства й рухові за громадянські права. Безліч, а може, й більшість шедеврів живопису, літератури, скульптури,

архітектури та музики створені завдяки релігійному натхненню. Без релігії не було б Альгамбри й Ангкор-Вата, реггі та григоріанського хоралу, «Таємної вечери» Леонардо да Вінчі й «Чотирьох квартетів» Т. С. Еліота, «Мовчання» Сюсаку Ендо й «Ночі» Елі Візеля.

Політологи вважають, що мотивує людей передовсім влада, економісти приписують те саме значення жадібності. Але неможливо зрозуміти діяльність окремих осіб, громад, спільнот, народів, якщо підходити до них виключно з політичними чи економічними мірками. Не потрібно вірити в силу молитви, аби побачити, як сила релігійних переконань і вчинків спонукає людей до дії. Релігія відіграла свою роль у створенні Ісламської Республіки Пакистан 1947 року та в утворенні держави Ізраїль 1948-го, в Ісламській революції в Ірані (1979) і в «рейганівській революції» 80-х років ХХ століття.

Коли я викладав в університеті штату Джорджія в Атланті, то вимагав, щоб мої студенти читали нацистську богословську літературу. Я хотів, щоб вони зрозуміли, яким чином деякі християни зуміли перетворити слова Біблії на зброю, спрямовану проти євреїв, і як ця зброя призвела до появи Освенціма й Дахау. Після цього домашнього завдання мої шоковані студенти-християни в один голос обурено заявляли: нацисти були несправжніми християнами, тому що справжні християни в жодному разі не відправляли б євреїв у крематорії. Ця реакція налякала та й досі лякає мене, адже нездатність зрозуміти, як ненависть давніх християн до «христовбивць-євреїв» підживлювала нацизм, давала змогу християнам скласти з себе будь-яку відповідальність за внесок їхньої релігії у жахливі війни.

Після 11 вересня багато мусульман теж відмовилися від подібної відповідальності. Вони стверджували, що несправжніми мусульманами були терористи, віра яких

перетворила літаки на зброю масового знищення, ті, хто залишив свій Коран у валізі та з вигуками «Аллаг Акбар» («Бог великий») скерував літаки до обраної цілі. Справжні мусульмани не вбивали б жінок, дітей, мирних громадян. Таким чином, ці мусульмани склали з себе відповідальність і відмовилися розплачуватися за темний бік своїх традицій.

Отже, що таке релігія — токсин чи тонік? Одна з найбільших сил зла чи одна з найбільших сил добра у світі? На обидва запитання відповідь: «так», і це означає, що релігія — надто помітна сила, щоб нею нехтувати. Ганді убив індуїстський екстреміст, переконаний у тому, що мусульманам за умовами розділу Індії та створення Пакистану дісталася завелика територія. Проте стратегія сат'яграхи, або ненасильницького опору, якої дотримувався Ганді, теж створена завдяки релігії, на неї вплинули джайністський принцип ахімси (ненасильства), а також пацифізм Нагірної проповіді Ісуса. Так, у Сполучених Штатах релігія посприяла расистській ненависті Ку-клукс-клану, але водночас і поклала край дискримінаційним «Законам Джима Кроу».

Сьогодні неможливо зрозуміти американську політику без уявлення про Біблію, на якій складають присягу президенти США й до якої майже щодня звертаються у Конгресі. Неможливо зрозуміти політику Індії та економіку Китаю, якщо нічого не знати про індуїзм і конфуціанство. На початку ХХ століття В. Е. Б. Дюбуа в книзі «Душі чорного народу» пророкував, що «проблема ХХ століття — це проблема бар'єра кольору шкіри». Події 11 вересня та багато інших подібних подій свідчать, що ХХ століттю притаманна проблема релігійного бар'єра¹.

1 W. E. B. DuBois, *The Souls of Black Folk: Etches and Sketches* (Chicago: A. C. McClurg, 1903), 23. Уперше я почув цей аргумент від Діани Ек.

Кінець безкоштовного
уривку. Щоби читати
далі, придбайте, будь
ласка, повну версію
книги.